

NEKAJ ZANIMIVOSTI IZ JEZIKA RUDARJEV

V jezikoslovju često govorimo o pojmi: knjižni jezik, pogovorni jezik, dialekt. Vsaka izmed omenjenih zvrsti nosi v sebi karakteristično obeležje, pogojeno v okolju in delu. Za slovenski knjižni jezik velja kot za vsak drug jezik, da se je izoblikoval postopoma do današnje oblike zaradi razmer, v katerih je nastajal. Čeprav korenini v dveh glavnih slovenskih centralnih narečjih — dolenjščini, ki mu je prvotna osnova, in gorenjščini — je v glasoslovnem, morfološkem in sintaktičnem oziru kot knjižna tvorba splošno slovenski in prav tak kot živo vsakdanje običlo ne obstoji. Življenje v kulturno-gospodarskih središčih ustvarja ob knjižnem jeziku poseben tip jezika — pogovorni jezik. Ta je po eni strani vedno vezan na knjižni jezik, bolj ali manj obarvan z dialektom, po drugi strani pa nanj vplivajo različne družbene plasti, zato ne moremo govoriti o enotnem pogovornem jeziku, ampak o lokalnih variantah pogovornega jezika. Na pogovorni jezik vpliva situacija že sama, na svoj način ga oblikuje delo; tako po svoji funkciji ne more biti nekaj stalnega, ampak je odvisen od izobrazbe, namena in originalnosti posameznika pripovedovalca. V odnosu do knjižnega jezika, ki ima zaradi svoje kulturne in družbene vloge najbolj izdelan slog in v najvišji meri izoblikovan logičen način izražanja, je radikalnejši in svobodnejši. Dialekt je vezan na določen teritorij, pri nas v glavnem tipičen za kmečko okolje. Vsak dialekt zase kaže samostojne glasoslovne, morfološke itd. pojave v razmerju do splošno slovenskega jezikovnega razvoja in ustvarja posebne značilnosti v vsebini izraza in načinu izražanja.

Kakor nastaja v kulturno-gospodarskih središčih kompromisna oblika vsakdanjega jezika, tako srečavamo tak pojav tudi v rudarsko-industrijskih krajih. Zaradi neprestanega mešanja prebivalstva osnovni dialekt utone, njegove značilnosti se zabrišejo, v naglo razvitem središču se formira novo jedro, od koder se širijo inovacije do skrajnih robov osnovnega dialekt. Ob takem mešanju nastali govor je vendar tipičen — vsebina besed je šele nosilec duha — po svojih predstavnikih celo zelo originalen, svojevrsten in ekonomičen, torej stilno izrazit. Fizično delo prav tako kot duševno daje s svojim okoljem nešteto asociacij za nova izrazna sredstva, za nastanek novih besed, besednih zvez, ki so v posamezni situaciji ekspresivnejše in ustrežnejše kot v jeziku ustaljene izrazne kategorije, seveda so te novosti podvržene naglim spremembam.

Ob teh splošnih mislih bi rada opozorila na dve stvari, ki se mi po vsebini in tipičnosti zdita izredno zanimivi, namreč na stabilno strokovno izrazoslovje rudarjev in na njihov način pogovora, pripovedovanja, na svojevrstno frazeologijo, kar vse je zelo spremenljivo.¹

Vse Zasavje nekako od Litije do Zidanega mosta spada po svojem historičnem glasoslovnem in morfološkem razvoju v sklop dolenske dialektične baze, kasneje pa je bilo prekrizano z gorenjsko-štajerskimi značilnostmi. Po ozkih prehodnih goratega ozemlja je govor na severu trčil ob gorenjščino, na severovzhodu na savinjščino in laški govor. Vse to je že v zgodnji preteklosti ustvarilo neenotnosti in nekatere glasoslovne, morfološke in akcentološke pojave pospeševalo ali zavlačevalo in ustvarilo prehodni, mešan dialekt. V jezikovnem razvoju gospodarsko pasivnega Zasavja je odigral odločilno vlogo razvoj rudarstva in industrije, ki je v novo nastala industrijska središča (Zagorje, Trbovlje, Hrastnik) zanesel ljudi iz okolice in iz različnih krajev Slovenije. V razmeroma kratkem času (150 let) se je v teh središčih sformiralo novo govorno jedro, nastal je poseben žargon, ki je odsev dela in mišljenja zasavskega rudarja. Zanimivo, da je prof. Ramovš v Dialektih (1935) ta skrajni podaljšek dolenjščine ob Savi in severno od Save označil samo kot medijski govor in orisal njegove značilnosti. Gotovo ga je k tej oznaki navedla ugotovitev, da se vse, kar je za dialekt značilno, na tem ozemlju preveč razblinja, in se je v svoji raziskavi omejil na porečje Medije (Medija, Izlake, Zagorje), kjer je ugotovil pojave, ki so bili po njegovih nazorih za govor tipični. Ob današnjem razvoju industrije (7 do 8 tisoč rudarjev) se s stalnim dotokom prebivalstva tudi iz južnih pokrajin Jugoslavije, razumljivo, ta proces mešanja nadaljuje in stopnjuje, kar močno vpliva na kmečko okolico in prvotni dialekt izpodriva. Nagla komunikacija in poživljena kolektivnost povzročata, da se moška kmečka delovna sila, pretežno usmerjena v rudnike, navzema duha doline. Starih kmečkih idiličnih pripovedovalcev ni več, govor je vedno bolj razgiban, stavki so samo nakazani, javlja

¹ Gradivo za članek je zbrano iz rudarske okolice Hrastnik—Dol—Brezno. Iz tehničnih razlogov ga ni bilo mogoče opremiti s potrebnimi diakritičnimi znamenji.

se težnja po jedrnatem, zgoščenem izrazu, ki ustreza današnjim življenjskim razmeram. Zopet srečavamo posameznike, ki z bistrostjo in iznajdljivostjo lahko pogetnejo za seboj vso okolico in jo vključijo v ustvarjalni jezikovni proces. Tako obstaja in nastaja v rudarskih krajih jezik, ki ima kljub zgodovinski dialektološki neenotnosti toliko tipičnega, da ga vsak poslušalec lahko opredeli. V čem se kaže ta tipičnost? Kaže se v neprestani težnji po originalnosti, duhovitosti, drznosti in v izrednem smislu za humor. Delovno vzdušje kot posledica posebnega okolja v jami rudarje neverjetno jezikovno sprošča. Vsak se počuti na svojem delovnem mestu neprekosljivega in nenadomestljivega, neustrašen je pri delu in v besedi. Če se jezi in preklinja, je na dnu misli želja, da zadene v črno, da »jo pogrunta«. Kolektivnost spodbuja svojevrstno zgovornost. Beseda mora biti ekonomična, izrazita, govornjena ob določeni situaciji na pravem mestu, hkrati mora biti pomensko gibljiva. V tej težnji po originalnosti se jasno kaže miselni razvoj delovnega človeka in njegov način izražanja, ki teži v sicer preprosto, a po svoji kombinaciji prese-netljivo, drugim nerazumljivo metaforiko. V metaforičnem načinu izražanja se kaže neprestano prepletanje in mešanje delavsko-kmečkih izraznih elementov.

Strokovno izrazoslovje, ki so ga prinesli rudarji sami iz tujih rudnikov, je povečini nemškega izvora. (Vendar gre tu za dvoje vrst izposojenk; za take, ki so na slovenskem jezikovnem teritoriju splošno znane, bodisi da gre za starejšo ali mlajšo dobo izposojanja, in pa za izraze, ki se tičejo samo rudarstva in so izposojeni v raznih dialektičnih oblikah iz tujih rudnikov ali vpeljani s tujo, nemško upravo. Izposojenke iz različnih časovnih obdobij so zapuščale svoje sledi v fonetični podobi besed, kar odseva v različnih glasoslovnih substitucijah in bi podrobna fonetična raziskava pojasnila, od kod in kdaj so prišle v omenjena rudarska središča.) Glasovi nemških izrazov so delno substituirani z ustrežajočimi glasoslovnimi težnjami do-lenjske dialektološke baze, s primesjo nekaterih gorenjskih pojavov — analogično po domačih besedah. Tako sta n. pr. nemški e in ö substituirana z e (ki ni v domačem vokalnem sistemu) in z diftongom ie, ki je dolenjski refleks za ê, e in è, n. pr.: šlemunga *Schlemen*, švelar *Schweller*, kvel *Gewölbe*, gezenk *Gesenk* ali: ubliegat *ablegen*, štriekna *Strecke*, liegant itd. Nemški o je substituiran z o ali z diftongom uo, ki je dolenjski refleks za ô in õ: fortina *Pforte*, puorloh *Bohrloch*. Ali: kuoln *Kohle*, zuolm *Sohle* itd. Nemški a je substituiran z o ali a: šoht *Schacht*, ferzoc *Versatz*, lampa *Lampe*, laufar *Laufer*. Nepoudarjeni nemški a običajno preide preko o v u: kumarat *Kamerad*, upava *Abbau*, ubliez *Abiösen* itd. Izrazi so sprejeti v slovensko morfološko strukturo z dodanimi domačimi sufiksi in prefiksi. Gre za samo-stalnike, kjer zasledimo mešanje spolov, in za glagole: kupla *Kuppel*, holcaptajlunga *Holzabteilung*, štriekna *Strecke*, kopfarca *Kopflampe* itd. Samostalniki moškega spola so sprejeti v slovensko deklinacijo, sufiksov običajno niso menjali, n. pr.: hajar *Hauer*, laufar *Laufer*, gezenk *Gesenk*, dritl *Drittel*. Glagoli: prehat *brechen*, pusenklat *senken*, nahrainsat *nachreissen*, pefalat *falzen*, zaplecac *pfletzen*, zalaufat *laufen* itd. Izrazi, preneseni v slovenski jezikovni sistem, so tako dobili domačo barvo, a so pogosto premaknili pomen in so n. pr. gverk *rudnik*, štajgar *paznik*, hajar *kopač*, štempel *stojka*, rigl *prečnik* itd. tako živi, da pomenijo rudarjem slovenski izrazi, po zaslugi rudniške uprave, ki se zelo trudi za uvedbo slovenske terminologije, danes že vsem znani, lahko afektacijo ali pa človeka, ki se na stvar ne razume. Resnično niso to več nemški, ampak knapovski izrazi (pu knapusk), kot sami pravijo. Iz pogovora lahko razberemo le stare privajene rudarske termine: Maš nošihit (*nočno delo*)? Ja, so me na ta dritl peliegat (*so me na to izmeno ali tretjino določili*), k' je ublies kronkiegcl uzieu (ublies *tisti, ki zamenja delo, kronkiegcl bolniški list*). Za laufarja bo že (*vozač*), prec ne moure bit hajar (*kopač*). Pejt h gverk (*v rudnik*)! Duons je cuolnga (*plača*). S'ti tuť plaumohar ratu (*neopravičeno izostajal*)? Zej sm' pa na četrtem dritl*ni sem v bolniški*. Vse na omenjen način ponašene besede zbu-jajo nekoliko trd vtis, a so govornje z nekim posebnim prizvokom in zlasti v jami, kjer rudarje podzavest skupne nevarnosti še posebno zbližuje, se ta občutek never-jetno ublaži in napravlja njihov govor simpatičen in domač, vendar po vsebini zaradi izrednega okolja skrivnosten in svojevrsten, razumljiv samo rudarjem.

Zanimivo je pogosto prenašanje teh izrazov v situacije, ki nimajo zveze s poklicnim delom. Tu gre za nove asociacije navadno mlajših posameznikov, ki ustvarjajo nove besede s smislom za bistvo, zanimive besedne zveze itd. in jih vsa dolina zaradi originalnosti in aktualnosti v kratkem času osvoji. Raziskava teh novosti lahko najde izvor v konkretni situaciji. Zaradi točnosti in ustreznosti po-stanejo zelo sintetične ter splošne in so često znak razpoloženja govorečih. Tako

se sliši n. pr. za nekdanje — vrgli so ga ven — so ga sfedral čez urate (je fedru vozil *jamsko dvigalo*); te bomo sfedral uon; boš še nejkji štemu *urejal*; ta je rieveš, ma klobn na urati *poročen je*; klobn *posebna spojka v jami*; je blu fajn nasajen je ka-zaba; je že taku nacilan za kumarata *dogovorjeno, zmenjeno*; zvečier pa sprejt metulčka, zat pa kravatno zakalam *zagozditi, privezati kravato*; jes te bom ubdihu *oštel te bom* (poudarjena fizična stran zmerjanja); ali: pejt sem, boš mmal gajtjne pukazu *boš kaj povedal*; ta je pa jazbečarske *sourte majhen je in v jami dela*; baba ga je naarala, k nej duost gnarja *priesu pretepla ga je*; le u jega (najprej v jami vzklik za delo, nato se kot splošen imperativ prenaša v različne situacije); ali spet: s tabi se samu s puharjem puguvarjam *s teboj ne govorim*; pundeljč je plau; s že spet plauga *nariedu?* (neopravičen izostanek označijo z modrim svinč-nikom); ta fraza je splošno slovensko znana.

Nekoliko nepričakovanih pomenskih premikov in za naš govor nenavadnih iterativov zasledimo pri glagolih. Običajno se sliši: tam je kuoln že pubran; bote hmal pubral *izkopali premog med sloji*. Za »iztiriti« uporabljajo samo glagol »poklati, n. pr. puklal se je *voziček je iztiril* (kar je poklano, leži na tleh); ahti, de t' na pukuole! *zuolm* je trejba *pusniet ila izravnati*; je že pretesarjen? je že precim-pran? kaj pustaplaš? že spet mangupiraš? ta je pa ugojen *okrogel!* je že žvižgal? (sirena ne tuli, ampak žvižga); na Brejznam dvej žvižga; ta use pr Dalmatinci *psi zapije*; a si vouka *nariedu?* (na videz zasut prostor v jami). Glagol *goret* se malo uporablja; večinoma se sliši: tam je biu uogij; spet je uogij tam. Ali: smo na urečin; na uot (deli, kjer je vroče in mokro). Pritožujejo se upravi brezosebno: muoja številka je premal zaslužla! muoja številka je mela teškoče (vsak rudar ima svojo številko). Z ozirom na emocijo vidimo, da je uporaba samostalnika učinkovitejša, predvsem pa ekonomičnejša kot raba glagola in zopet dokazuje rudarjev miselni postopek, ki si išče najkrajši način izrazanja.

Za težko delo v jami se nihče ne izraža, da je bil to trd oreh — to že zdavnaj ne predstavlja nobene trdote — ampak poznajo samo izraze: zagaman je blu; tam je pa začikan (nekateri čakajo pri delu); je blu bol zamutan. Značilno je uporab-ljanje tujk na nenavadnem mestu, kar pride do izraza pri nekaterih adverbih. Prislov »nobl« je zelo pogost: fajn, nobl je u jam! tist je tut nobl, namuorš s kram-pam zram; tist je tud nobl! *dobro odlično* (lahko tudi v ironičnem smislu). Ali: kaku je blu? Original! Rieč original besejdo! Težnja po presenetljivosti je zelo močna, tako se sliši pogosto kaj kontrastnega: ta je lejpe farbe — čist krvav zelen; sm gliedu krvau zelen *pisano, debelo itd.* Dostikrat sta za pomen besede ali fraze odločilna besedni red in stavčna intonacija, n. pr.: zdej so prejšl pa hajeri (najvišji naziv v jami je kopač); lej joh, cepinarji *kopljejo s cepini*; griš s kna-pucam? (knapovec — rudarski avtobus); celevar je že šou, pa glažar tut (avtobus celjskih rudarjev in avtobus steklarjev).

Jamsko orodje poimenujejo po lastnosti, podobnosti ali po izvoru, a to skoraj vsaka jama po svoje. Tako n. pr. v Hrastniku imenujejo posebno pripravo, ki ruši tesarbo in železne stojke — mutec. Zakaj — tih je, pa dela za tri! Zdi se mi, da ta odgovor najboljše pojasnjuje nastanek njihove privatne slovenske terminologije. Vozički imajo posebna imena: buliči (po poslancu Buliču, ki jih je uvedel v Seno-vem), rašuci (iz Raše), čuši — za prevažanje lesa, verižni transport imenujejo pancar itd. Vsa jamska delovna področja imajo svoja imena ali po zunanji geografski orientaciji, po osehah ali po številkah. N. pr. Jedert rov (Brezno), Zvezna (zvezni rov Hrastnik—Trbovlje), Marinko rov, na erštm horiconti, zitfelt, liegantfelt itd.

Posebno zadnje čase se širijo fraze, po pomenskem obsegu zelo široke. Odvisno od situacije lahko izražajo veliko pohvalo ali ironijo. Nadomeščajo lahko dolgo vrsto pridevnikov na eni strani zaradi svoje ustreznosti, na drugi strani zaradi svoje splošnosti. Na vprašanje, kako je, posebno mlajši rudar navadno odgovori — fajn pa pucejn! Ker sta to dva pojma, ki sta v vsakdanjem življenju zelo aktualna, je jasno, da je ta zveza postala zelo gibljiva in je danes že navadna fraza z zabrisanim prvotnim pomenom. Med rudarji je lahko že neke vrste pozdrav (jamski pozdrav je samo Srečno!), v daljšem pogovoru se nešetokrat zvrsti. Kaku je blu? (kjerkoli in kadarkoli) — fajn pa pucejn; smo pil vin — fajn pa pucejn; tam so pa dekliete — fajn pa pucejn; kakšna je bila igra — fajn pa pucejn. Podoben obseg in enako vrednost ima fraza »tak ku ma za bit«, n. pr. kakšn s pa duons? Jes, tak ku ma za bit! Tu t' je hajar — ku ma za bit! Sm ga ubdihu ku ma za bit; tu t' je luoj — ku ma za bit *lenuh, počasnež*. Hitro osvojijo kakšno karakteristično besedico posameznika, ki dobi sčasoma vlogo različnih pomenov. Tako se je n. pr. pojavila po-

dvojitev besedice še v funkciji brezmejnega elativa, ki izpodriva vse konkretnejše stare primere. Mam jes gnarja še in še (za staro: ku smeti, ku pečka). Bo vina še in še! Ali kot novoletno voščilo: samo stisk roke in — še in še! Pojavljajo se seveda tudi nove primere in stalna vprašanja, ki imajo določen namen — ali norčevanje ali izmikanje. Na primer: sm žejn ku muora; suh ku cuota; nadzorniku je ku salate; ali: a tuoj pes na lojtrih spi? (suh je, poznajo se mu rebra). Ste celo Ameriko nalažil, de na spelate? (težko vozijo); maš bule pód pasho *ali si len?* a ta rjauga pacaš *imaš na piki*; boma dabila kej kuonjskega (če bosta v jami kaj dremala). Pridevnika pijan se posebno ob prizadetosti izogibljajo. Iz neke zadrege nastaja že kar nov tabu, ki se izraža v številnih nadomestkih. Navadno se opravičijo: duons je pa vejter *zanaša*; duons sm pud vejtram; ali: litar je blis, bo spet vejtar! As' že spet takist? ga muorm mmal mejt; glaža pa na muorm videt! *rad piye*; sm biu mmal trunčen, kumarata smo zapil (že ob neprizadetosti). Pri petju v družbi vedno kdo pripomni: ni blu lpu, pač pa naglas; smo zapejl, kaj; — lepu ni, naglas je pa. Za prepri ali pretep pozna hrastniška dolina frazo »bo trejba zbejlt«. Učasih zbejlmó, če ne grie drgač; napóru so pejl, puol so pa bejll; pr sosejt že spet bejljo. Fraza je nastala iz slučajne zadrege. Rudar se je prepiral z ženo, ki mu je zmetala v navalu jeze stvari skoz okno. Medtem ga je ravno obiskal »kumarat«. Kaj pa Juóže ti? Hitro se je znašel in odgovoril: »A, bejlmó, bejlmó.«

Martina Orožen

ZAPISKI IN OPOMBE

Ob branju in študiju se utrne človeku ta ali ona misel. Drobna je, premajhna za članek ali celo razpravo, vendar po svoje le dopolnjuje to in ono trditev, osvetljuje kakšno se zdi na večnost postavljeno resnico. Včasih kje trdim, kar se izkaže pozneje za nepravilno, tu in tam v duhu ugovarjam tovariševi izgovorjeni ali zapisani trditvi. Tako se nabirajo dopolnila, popravki, ugovori, zapiski, opombe — drobiž, a ne smetje. Take vrste so ti moji zapiski in opombe. Ne razvrščam jih v neki red. Govore o različnih rečeh in se spuščajo na mnogovrstna področja. Uredništvo jih bo razporejalo po svoji uvidevnosti in po razpoložljivem prostoru.

1. »KDOR ZA DOMOVINO UMRE...« Te Robove besede okupatorskemu zaslisevalcu (JiS V, 3) izvirajo iz libreta italijanske opere »Donna Caritea, regina di Spagna« (Gospa Kariteja, španska kraljica), ki je bila prvič izvajana v Benetkah v Teatro della Fenice dne 21. II. 1826. Besede so iz zborovske pesmi v 9. prizoru I. dejanja. Njihova prvotna inačica se v izvirniku in prevodu glasi: Chi per la gloria muor / vissuto è assai, / la fronde dell' alor / non langue mai. (Kdor za slavo umre, / je živel dovolj, / lovorov venec / ne zvene nikoli.)

Pesnik stihov je Paulo Pola, ki pa razen navedenega libreta ni ustvaril ničesar. Skladatelj opere je Saverio Mercadante (1795—1870), ki je zložil vrsto oper in je bil za življenja zelo cenjen in široko znan. Dvoje njegovih oper so 1843 slišali tudi Ljubljancani v izvedbi ital. operistične družbe (prim. Cvetko, »Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem«, II). Danes je pozabljen.

Opero »Donna Caritea« je mogel od premieri v Benetkah slišati tedaj še ne dvajsetletni Attilio Bandiera, z bratom Emiliom pozneje bojevnik za osvoboditev in zedinjenje Italije. Brata Bandiera sta bila sinova kontreadmirala v avstrijski mornarici, katere moštvo in vodstvo so predstavljali v večini sami Benečani (v širšem pomenu besede), Istrani in Dalmatinci. Mati bratov Bandiera se je pisala Marsich in bila brez dvoma slovanskega rodu. V mornarico sta stopila tudi brata in postala častnika. Vendar sta od vsega začetka s srcem in mislijo bila na strani zarotnikov proti tuji oblasti in sta v mornarici takoj začela snovati svoje revolucionarno žarišče. Zaradi izjave sta 1843 iz mornarice pobegnila in se zatekla na otok Krf. Kljub svarilom revolucionarjev iz Italije sta se s peščico upornikov prepeljala v trabakuli s Krfa in se izkrcala v južni Italiji, ki je bila pod Burboni. Slepó sta upala, da bosta tu našla že izoblikovane in oborožene uporniške skupine in da se jima bodo pridružili novi vstajniki. Vsega tega ni bilo. Nasprotno je skupina v svoji sredi imela od vsega začetka izdajalca in tako so oblasti v najkrajšem času upornike polovile. V ječi v Cosenzi (Kalabrija) sta brata Bandiera med tovariši čakala svoje usode. Ko jima je bila sporočena smrtna obsodba, sta zapela gornje stihe o slavi, ki ne mine nikoli. Leta 1844 sta bila še z nekaterimi tovariši ustreljena. Ljudstvo je njune besede iz Mercadantejeve opere takoj poprijelo in besedo »gloria« nadomestilo s »patria«. Popevko so v novi verziji v kratkem sprejele najširše plasti.

